

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ
У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ
(1944–1953)

¹²⁵⁶
1996
¹²³³
ЛЬВІВ-ТОРУНЬ
Liha-Pres
LIHA-PRES 2021

УДК 94(477.8):394]«1944/1953»

П 42

**Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького
державного педагогічного університету імені Івана Франка**

(протокол № 7 від 20 травня 2021 р.)

**Рекомендовано до друку вченою радою
Запорізького національного університету**

(протокол № 10 від 25 травня 2021 р.)

Рецензенти:

Білан Сергій Олексійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Лазурко Лідія Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

**Повсякденне життя населення західних земель України у
П 42 перші повоєнні роки (1944–1953) : колективна монографія / відп.
ред. В. Ільницький. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2021. 380 с.**

ISBN 978-966-397-231-2 (Ліга-Прес)

У запропонованій монографії представлено окремі аспекти повсякденного життя населення Західної України у перші повоєнні роки. Зокрема висвітлено щоденне життя селянства, учителів, школярів, українських повстанців і підпільників, переселених і депортованих осіб тощо. Окремі студії присвячені історіографії проблеми.

Представлені у монографії дослідження можуть бути корисним для науковців, учителів, студентів, учнів, та усіх, хто цікавиться питаннями історії України ХХ ст.

УДК 94(477.8):394]«1944/1953»

ISBN978-966-397-231-2 (Ліга-Прес)

© В. Футала, В. Баран, Г. Стародубець,
О. Малярчук, Р. Давидюк, А. Жив'юк, В. Старжець,
М. Галів, О. Свійонтик, М. Ярушак, В. Ільницький,
Н. Ільницька, Л. Вовк, В. Міщанин, В. Сергійчук,
Ю. Артимишин, І. Соляр, О. Калішук, Ю. Каганов,
В. Гулай, В. Старка, Б. Баран, 2021

© Liha-Pres, 2021

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University**

**EVERYDAY LIFE OF THE POPULATION
OF THE WESTERN LANDS OF UKRAINE
IN THE FIRST POSTWAR YEARS
(1944–1953)**

¹²⁵⁶
 ¹²³³ Lviv-Torun
Liha-Pres
LIHA-PRES 2021

UDC 94 (477.8): 394]"1944/1953"

P 42

**Recommended for publication by the Academic Council
of Drohobych State Ivan Franko Pedagogical University**

(Minutes № 7 of May 20, 2021)

**Recommended for publication by the Academic Council
of Zaporizhzhya National University**

(Minutes № 10 of May 25, 2021)

Reviewers:

Bilas Serhiy Oleksiyovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of International Relations and Social Sciences, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine;

Lazurko Lidiya Mykolayivna – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

**Everyday Life of the Population of the Western Lands of Ukraine
P 42 in the First Postwar Years (1944–1953):** Collective Monograph / ed. V. Ilnytsky. Lviv – Torun: Liha-Pres, 2021. 380 p.

ISBN 978-966-397-231-2 (Liha-Pres)

The proposed monograph presents some aspects of everyday life of the population of Western Ukraine in the first postwar years. In particular, the daily life of peasants, teachers, schoolchildren, Ukrainian insurgents and underground, displaced and deported persons, etc. Separate studies are devoted to the historiography of the problem.

The research can be useful for scientists, teachers, students, pupils, and all who are interested in the history of Ukraine of the twentieth century.

UDC 94 (477.8): 394]"1944/1953"

ISBN 978-966-397-231-2 (Liha-Pres)

© V. Futala, V. Baran, G. Starodubets,
O. Maliarchuk, R. Davydiuk, A. Zhyvyuk, V. Starzhets,
M. Haliv, O. Sviontyk, M. Yarushak, V. Ilnytskyi,
N. Ilnytska, L. Vovk, V. Mishchanyn, V. Serhiichuk,
Y. Artymyshyn, I. Soliar, O. Kalishchuk, Y. Kahanov,
V. Hulay, V. Starka, B. Baran, 2021
© Liha-Pres, 2021

З М І С Т

Західноукраїнські реалії ХХ ст. у сучасних повсякденнознавчих студіях (<i>Василь Футала</i>).....	9
Стан торгівлі, споживання і побут населення (<i>Володимир Баран</i>).....	32
Повсякденне життя партійно-радянської номенклатури західноукраїнських областей у період пізнього сталінізму (середина 1940 – початок 1950-х років) (<i>Галина Стародубець</i>).....	47
Насадження соціалістичної моделі виробництва в сільському господарстві західноукраїнського регіону (1944–1953) (<i>Олег Малярчук</i>).....	75
Повсякденне життя вчителів Рівненщини в умовах протистояння між радянською владою і українським підпіллям (1944–1953) (<i>Руслана Давидюк, Андрій Жив'юк, Володимир Старжець</i>).....	111
Повсякдення школярів західних областей України (1944–1953): вибрана сучасна історіографія (<i>Микола Галів, Олександра Свйонтик, Марія Ярушак</i>).....	143
Особливості облаштування побуту націоналістами Карпатського краю ОУН (1945–1954) (<i>Василь Ільницький, Наталія Ільницька, Лілія Вовк</i>).....	172
Сталінські вибори на Закарпатті (1946–1953): плановані результати і виборчий ритуал (<i>Василь Міщанин</i>).....	200
Депортації західноукраїнського населення після Другої світової війни (<i>Володимир Сергійчук</i>).....	246

«Нікому ніякого діла не було до нас. Приїхали, ходіть по селах і шукайте, де можете поселитись». Повсякдення українців, депортованих з Польщі до УРСР 1940–1950-х рр. (<i>Юлія Артимішин, Ігор Соляр</i>).....	278
Повсякдення волинян у повоєнні роки: окремі аспекти ідеологічного тиску (за матеріалами газети «Радянська Волинь») (<i>Оксана Каліщук</i>).....	297
Трансформація святково-обрядових практик в умовах радянської індоктринації Західної України (друга половина ХХ ст.) (<i>Юрій Каганов</i>).....	317
Матеріально-побутове становище населення західних областей України (1944–1953) (<i>Василь Гулай</i>).....	338
Знищення релігійних символів на території Східної Галичини у 1939–1953 рр. як елемент боротьби з національною пам'яттю (<i>Володимир Старка, Богдан Баран</i>).....	359
Список скорочень.....	377

CONTENTS

Western Ukrainian Realities of the Twentieth Century in Modern Everyday Studies (<i>Vasyl Futala</i>).....	9
The State of Trade, Consumption and Life of the Population (<i>Volodymyr Baran</i>).....	32
Everyday Life of the Party-Soviet Nomenclature of the Western Ukrainian Regions during the Period of Late Stalinism (mid-1940s – early 1950s) (<i>Galyna Starodubets</i>).....	47
Planting a Socialist Model of Production in Agriculture of Western Ukrainian Region (1944–1953) (<i>Oleh Maliarchuk</i>).....	75
Everyday Life of Teachers in Rivne Region in the Conditions of Confrontation between the Soviet Authorities and the Ukrainian Underground (1944–1953) (<i>Ruslana Davydiuk, Andriy Zhyvyuk, Volodymyr Starzhets</i>).....	111
Everyday Life of Schoolchildren in the Western Regions of Ukraine (1944–1953): Selected Modern Historiography (<i>Mykola Haliv, Oleksandra Sviontyk, Maria Yarushak</i>).....	143
The Peculiarities of the Arrangement of Life by the Nationalists of the Carpathian Region of the OUN (1945–1954) (<i>Vasyl Ilnytskyi, Nataliya Ilnytska, Liliia Vovk</i>).....	172
Stalin’s Elections in the Transcarpathia (1946–1953): Planned Results and Election Ritual (<i>Vasyl Mishchanyn</i>).....	200
The Deportations of the Western Ukrainian Population after the Second World War (<i>Volodymyr Serhiichuk</i>).....	246

"No one cared about us. Arrived, go to the villages and look where you can settle down". Everyday life of Ukrainians Deported from Poland to the USSR in the 1940s and 1950s (<i>Yulia Artymyshyn, Igor Soliar</i>).....	278
Everyday Life of Volyn Settlers in the Postwar Years: Some Aspects of Ideological Pressure (according to the materials of the newspaper "Radyanska Volyn" ("Soviet Volyn")) (<i>Oksana Kalishchuk</i>).....	297
The Transformation of Holiday and Ritual Practices in the Conditions of the Soviet Indoctrination of the West of Ukraine (second half of the XXth century) (<i>Yurii Kahanov</i>).....	317
Material and Living Conditions of the Population of the Western Regions of Ukraine (1944–1953) (<i>Vasyl Hulay</i>).....	338
The Destruction of Religious Symbols on the Territory of Eastern Galicia in 1939–1953 as an Element of Struggle against National Memory (<i>Volodymyr Starka, Bogdan Baran</i>).....	359
The List of Abbreviations.....	377

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛІВ РІВНЕНЩИНИ В УМОВАХ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ І УКРАЇНСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ (1944–1953)

Для радянської системи освіта була пріоритетною сферою, адже за її допомогою потрібно було виховати «нову людину», радянського громадянина, будівника комуністичного суспільства. А, отже, постать вчителя, як і вихованих ним учнів, мала стати зразком соціалістичної ідейності, принциповості у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом». Проте реалізувати ці завдання у повоєнному західноукраїнському просторі було складно. На заваді стояли як особливості національного, релігійного, культурного життя, світогляду мешканців регіону, так і збройна боротьба українського підпілля з відновленою, після витіснення нацистів, радянською владою. Учителство повоєнної Рівненщини, як і інших західноукраїнських областей, опинилося на вістрі боротьби між повстанським рухом і комуністичною владою, і подеколи у повсякденному житті стояло питання не лише, що їсти, у що вдягнутися, а й як зберегти свободу, чи навіть життя.

Для написання статті цінними були праці, присвячені становищу інтелігенції (Т. Марусик³⁰⁶, В. Даниленко³⁰⁷, О. Стасюк³⁰⁸, О. Прохоренко³⁰⁹), та її повсякденню у радянський період (О. Бул-

³⁰⁶ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). Чернівці : Рута, 2002. 463 с.

³⁰⁷ Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 7. С. 406–420.

³⁰⁸ Стасюк О. Організація українських націоналістів та інтелігенція. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 230–246.

³⁰⁹ Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* : колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 2. С. 177–208. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Povoienna_

гакова³¹⁰, О. Ісайкіна³¹¹, Ю. Кузьменко і О. Корпас³¹², Є. Зубкова³¹³). Однак вчительство і його життя на Рівненщині, де тривала «війна після війни», залишаються недостатньо висвітленими. Можна назвати хіба що книгу М. Ковальського про освітян Острога³¹⁴. Широко вивчаються сучасними українськими дослідниками й процеси збройного та ідеологічного протистояння українського підпілля з радянською владою (О. Іщук³¹⁵, І. Патриляк³¹⁶, Б. Ярош³¹⁷ та ін.), хоча вони лише дотично торкаються життєдіяльності вчительства. Для аналізу загального зрізу ситуації у регіоні цікавими є дослідження повоєнних освітніх процесів у працях І. Сушик³¹⁸, Н. Улітової³¹⁹, Н. Мащенко³²⁰ та ін. Окремі аспекти означеної проблеми знайшли висвітлення у доробках авторів статті³²¹.

Ukraina_narysy_sotsialnoi_istorii_druha_polovyna_1940-kh_seredyana_1950-kh_rr_ch_12.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

³¹⁰ Булгакова О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*: колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко; ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 556–574.

³¹¹ Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 240 с.

³¹² Кузьменко Ю., Корпас О. Канони зовнішнього вигляду та організація дозвілля вчителів провінційних міст і сіл УРСР у 1945–1980-х роках. *Київські історичні студії*: науковий журнал. 2018. № 2 (7). С. 89–93.

³¹³ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. Москва, 2000. 230 с. URL: <http://vkist.ru/download/7830.pdf> (дата звернення: 23.01.2021).

³¹⁴ Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси про освітян ХХ ст. / упоряд. М. Близняк. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2019. 296 с.; іл.

³¹⁵ Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів; Торонто: Літопис УПА, 2011. 944 с.

³¹⁶ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів: Часопис, 2012. 592 с.

³¹⁷ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття: (Історико-політологічний аспект). Луцьк, 1995. 171 с.

³¹⁸ Сушик І. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50-х рр. ХХ ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 276 с.

³¹⁹ Улітова Н. Основні тенденції та процеси у справі відновлення діяльності закладів освіти в повоєнній Україні. *Чорноморський літопис*. 2012. Вип. 6. С. 161–165.

Джерельну базу статті склали архівні документи, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, м. Київ, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, м. Київ, Державному архіві Рівненської області, Галузевому державному архіві СБУ, м. Рівне, а також спогади. Опрацьована авторами історіографічна та джерельна база є репрезентативною для аналізу боротьби радянської влади та українського підпілля за контроль над освітою і вчительством регіону.

Мета нашої статті полягає в аналізі життя вчителів Рівненщині в умовах жорсткого ідеологічного протистояння українського національно-визвольного руху та радянської влади у післявоєнний період. Для цього охарактеризовано особливості ідеологічної атмосфери в регіоні та її вплив на діяльність педагогів.

Суспільно-політичні процеси повоєнного часу, що відбувалися на теренах Західної України, безпосередньо впливали на освітню сферу. Виховання у школі, училищі чи закладі вищої освіти мало прищеплювати комуністичний світогляд і нести необхідну емоційно-моральну складову. Сталінський режим ефективно використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Цим процесам протистояли підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та збройна боротьба Української повстанської армії (УПА).

В епіцентрі цього протистояння опинилася освіта, адже вплив на вчительство, молодь значною мірою забезпечував контроль над

³²⁰ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*. 2015. Вип. 7. С. 63–67.

³²¹ Давидюк Р. Репресії проти учнівської молоді Рівненщини у другій половині 40-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2007. № 1. С. 259–265; Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років). *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. Вип. 2. С. 35–42; Старжець В. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчительства та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне : РДГУ, 2016. Вип. 28. С. 109–120.

усім суспільством. Протиборство між радянською владою та національно-визвольним рухом стало вагомим чинником повоєнного повсякденного життя тисяч учителів Рівненської області.

У повоєнний період перед радянською владою постала низка завдань у галузі освіти, які потребували розв'язання. Потрібно було відбудувати загальноосвітні школи у регіонах, які постраждали від нацистів; забезпечити загальне навчання дітей по всій країні; розв'язати проблему забезпечення шкіл педагогічними кадрами. Особливістю західноукраїнського регіону було те, що ці завдання треба було розв'язувати в умовах збройного протистояння з українським підпіллям. Основною фігурою у цьому протистоянні ставав учитель.

Для відновлення мережі навчальних закладів першочерговим було питання фінансове, тому на центральному рівні і на засіданнях Рівненського обкому КП(б)У воно постійно стояло на порядку денному. Наслідком складної фінансової ситуації в освітній сфері стала необлаштованість навчальних приміщень, нестача підручників, наочності, шкільних меблів та канцелярського приладдя, у більшості шкіл не було їдалень. Багато шкільних приміщень, особливо в містах, використовувалися не за призначенням, погано був організований підвіз учнів з віддалених сіл. Позначалось це і на становищі освітян, їх повсякденні, на умовах навчання школярів. Зокрема, в районах Рівненської області окремі школи працювали у 3–4 зміни³²². На міжобласній нараді завідувачів облвно за 1946 р. повідомлялося, що в деяких школах Рівненщини через відсутність стільців діти навчалися стоячи³²³.

Проведені урядом та громадськістю заходи з відновлення шкільної мережі дали помітні результати. З кожним роком мережа шкіл розширювалася, як наслідок – збільшувалась кількість дітей, охоплених навчанням, що сприяло піднесенню освітнього рівня жителів західноукраїнського регіону та зміцненню радянської влади шляхом поширення свого впливу. Зростала кількість шкіл і у Рів-

³²² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. Р–2. Оп. 3. Спр. 23. Арк. 3.

³²³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. Р–163. Оп. 4. Спр. 9. Арк. 59.

ненській області: якщо в 1945/1946 н.р. працювало 879 шкіл, хоча за планом передбачалося 908³²⁴, то у 1948/1949 н.р. – вже 959 шкіл³²⁵.

Вагомою залишалася у перші післявоєнні роки проблема педагогічних кадрів, підсилена тим, що за період війни республіка втратила близько 30 % довоєнного складу вчителів. Дефіцит вчительських кадрів призвів до того, що у західноукраїнських областях спостерігався колосальний недокомплект фахівців. У Рівненській області працювали 3 100 вчителів, не вистачало 1 664³²⁶. Кадровий дефіцит призводив до збільшення числа учнів у класах, який доходив до 40–45 дітей у початкових класах і 30–35 учнів у середніх і старших класах. Утім, у Сосновському, Дубровицькому, Висоцькому районах області кількість учнів в одному класі сягала від 42 до 51³²⁷. Про складне становище системи освіти Західної України йшлося також у звітах ОУН: «школи стоять на дуже низькому рівні з браку вчительських сил»³²⁸.

Особливим чинником формування педагогічних кадрів західноукраїнського регіону, зокрема Рівненської області, була боротьба з українським підпіллям. У цих умовах більшість вчителів спрямовувалися зі східних областей УРСР. У звіті заступника начальника управління шкіл НКО УРСР М. Грищенка повідомлялося, що станом на 1 жовтня 1944 р. зі східних областей було відряджено 7 000 вчителів. З них випускників ЗВО – 685, педагогічних шкіл – 1 426, відкликано з евакуації – 1 191, підготовлено на курсах на місцях – 2 850³²⁹. Відповідно до «Довідки про кількість працівників партійних, радянських і господарських організацій, направлених для роботи в західних областях УРСР», станом на 1 грудня 1944 р. у західні області УРСР лише Наркомат освіти направив 10 125 осіб³³⁰. Зауважимо, що тоді ж частину місцевих вчителів позбавляли права займатися педагогічною діяльністю, аргументуючи тим, що на цих

³²⁴ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 30.

³²⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 26. Арк. 21.

³²⁶ Там само. Ф. Р–440. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 1.

³²⁷ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини... С. 62.

³²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 95.

³²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 73. Спр. 75. Арк. 1.

³³⁰ Там само. Оп. 23. Спр. 893. Арк. 73.

територіях інтелігенція виховувалась у дусі західної ідеології і лише півтора року жила в умовах радянської дійсності.

Важливим складником повсякденного життя педагогів Рівненщини було їх матеріальне забезпечення. Оскільки фінансування освіти було недостатнім, то республіканська влада не виділяла коштів на забезпечення освітян житлом, перекладаючи ці завдання на місцеві органи управління³³¹. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та продукти харчування. На невелику зарплату вони могли собі купити лише найнеобхідніше. Зазвичай у гардеробі шкільних педагогів був один комплект одягу, переважно темного кольору, скромного і доволі стандартного. Ще гірше вчителі одягалися у сільській місцевості³³². Особливо важким було становище вчителів, направлених з інших областей, повернутих з евакуації, які працювали у сільській місцевості, адже ресурсів для забезпечення нормального життя і побуту у них було обмаль³³³.

До того ж, освітяни зазнавали тиску з боку працівників радянських партійних та силових структур. «Учительська газета» повідомляла, що у вчительки м. Дубно працівник Держбанку незаконно відібрав квартиру, у якій вона самотужки зробила ремонт³³⁴. Важке матеріальне становище вчителів впливало на їх фаховий рівень, негативно відбивалося на якості навчально-виховного процесу, адже замість підготовки до уроків чи самоосвіти, педагоги змушені були думати, як забезпечити власне існування.

До економічних проблем освітян Рівненщини додавалася складна ідеологічно-політична ситуація у регіоні. На інтелігенцію загалом та на вчительство, з огляду на його місце і роль в житті суспільства, передусім, звертали прискіпливу увагу як органи радянської влади, так і учасники українського підпілля.

Звіти про роботу шкіл за 1944/1945 н.р. засвідчують, що очільники відділів освіти західноукраїнських областей скаржились на перешкоди у справі налагодження навчального процесу, будів-

³³¹ Улітова Н. Основні тенденції та процеси... С. 162.

³³² Кузьменко Ю., Корпас О. Канони зовнішнього вигляду... С. 89.

³³³ Романюк І., Романець Л. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років. *Український селянин* : зб. наук. пр. 2008. Вип. 11. С. 177.

³³⁴ ДАРО. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 27.

ництві нових та відновленні зруйнованих шкіл з боку українських націоналістів. Наприклад, секретар Рівненського обкому КП(б)У Василь Бегма у звіті завідувачеві відділу шкіл СРСР Яковлеву писав, що «нормальній роботі шкіл приносять шкоду банди українсько-німецьких націоналістів, які лише за останній час спалили 39 шкіл»³³⁵. Водночас у звітах районних відділів освіти Рівненської області не міститься інформації про спалені націоналістами школи. Звітуючи перед московським керівництвом, В. Бегма повідомляв, що немає проблем із забезпеченням вчителів, вони «отримують по достатнім нормам хліб, продукти і промтовари»³³⁶. І це тоді, коли районні звіти рясніли скаргами про критичне забезпечення освітян продуктами, взуттям, одягом та промисловими товарами. На зборах обласного активу працівників освіти говорилося, що «немає товарів і одягу [...], навіть навчальні підручники приходиться купувати на ринку за свій кошт»³³⁷.

До інформацій партійних функціонерів щодо «бандитських дій бандерівців» варто ставитися критично, оскільки вони не встигали виконувати поставлений план із відновлення чисельності шкіл і часто своє відставання списували на діяльність націоналістів, намагаючись у такий спосіб продемонструвати центральному керівництву, в яких важких умовах вони працюють, і отримати більше ресурсів. З іншого боку, за тоталітарної системи управління, де кожен працівник перебував у повній залежності від керівництва, виробився принцип подання тієї інформації, яка була вигідна і потрібна у той момент. Це призводило до підтасовки статистичних даних, маніпулювання показниками, приховування або прикрашення інформації³³⁸.

Очевидно, що представники українського підпілля у перші повоєнні роки переймалися проблемами освіти, відвідували місцеві школи. Окрім роз'яснювальної роботи, вони знищували радянську символіку, портрети вождів, російські підручники, іноді псували шкільні приміщення, чинили насильницькі дії щодо радянських активістів та пропагандистів, до числа яких, в силу своєї професії,

³³⁵ ДАРО. Ф. Р-400. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 21.

³³⁶ Там само. Арк. 5.

³³⁷ Там само. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 64.

³³⁸ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях... С. 35.

потрапляли і вчителі. У цій безкомпромісній боротьбі жертвами, як з одного, так і з іншого боку, часто були невинні люди. В силу об'єктивних причин надзвичайно складно визначити, які дії вчиняли українські підпільники, а які працівники спецгруп НКВС і МДБ.

У наказах та інструкціях керівних структур українського підпілля не містилося вказівок цілеспрямовано руйнувати школи та знищувати вчительський актив. Діячі ОУН виступали за обов'язкове середнє навчання, за всебічний розвиток молодого покоління³³⁹, що підкреслювалося у численних наказах низовим ланкам. Оскільки створити власних шкіл підпілля не могло, то молодих українців закликали навчатись та опановувати різні науки у доступній на той час школі, тобто радянській, але не піддаватись радянським впливам, не сприймати комуністичний світогляд. Інтелігенцію, зокрема вчителів, підпілля просило не покидати свій народ та рідних земель³⁴⁰. Очевидним є те, що якби українське підпілля дійсно проводило акції, описані радянськими чиновниками, то швидко втратило б будь-яку підтримку в суспільстві, особливо в селах. Натомість саме село довгі роки було опорою та соціальною базою УПА.

Життя вчителів і учнів, їхнє дозвілля перебували під суворим наглядом різних ідеологічних інстанцій – від партійних і комсомольських органів до шкільної адміністрації. Влада намагалася формувати і контролювати погляди людей, їхні уявлення про світ, виховувати лояльність, слухняність та відданість панівному режиму. Крім обласних відділів народної освіти, при обкомах КП(б)У діяли відділи або сектори шкіл, які мали надавати матеріальну та методичну допомогу освітнім закладам, узгоджувати плани роботи, однак займалися насамперед ідеологічним складником навчального процесу. Освіта перебувала під подвійним контролем уряду й партії.

Більшовицькі функціонери Рівненщини зазначали, що вчителі посідають у суспільстві «велике і почесне місце» та виконують поставлені комуністичною партією завдання: «формують світогляд майбутнього будівника комуністичного суспільства»³⁴¹. З огляду на це основним завданням радянської школи було виховання підрос-

³³⁹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21–22.

³⁴⁰ Там само. Спр. 19. Арк. 9 зв.

³⁴¹ Там само. Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 88. Арк. 2.

таючого покоління у душі «глибокої відданості» комуністичним ідеалам, партії, любові до «батька Сталіна», «великого російського народу» та ненависті до класових ворогів, особливо «українських буржуазних націоналістів». Кожен вчитель мав розуміти, що він насамперед є працівником ідеологічного фронту, адже виконує завдання партії з виховання молоді.

Важливе місце у системі контролю за повсякденним життям вчителів займав комсомол – Ленінська комуністична спілка молоді України (ЛКСМУ). Загальносоюзне і республіканське керівництво ставило завдання розгортати широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді у регіонах, створювати комсомольські організації у селах, на підприємствах, освітніх закладах. Постанова ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. накреслювала саме таку програму³⁴². Однак ці плани більшовиків наštовхнулися на потужний опір. У Рівненській області в 1945/1946 н.р. було лише 1 150 комсомольців, 14 тис. піонерів і 1 103 жовтенят із загального числа 89 333 учнів³⁴³. До того ж, не поодинокими були випадки існування піонерських організацій лише на папері. В цих умовах центральне керівництво зобов'язало завідувачів районних відділів освіти Рівненської області створити комсомольські та піонерські організації у всіх школах області³⁴⁴.

Влада намагалася перетворити піонерські організації на могутній пропагандистський складник, поширюючи через них свою ідеологію. Однак не завжди шкільна молодь була «ідейною», піонерські організації часто мали формальний характер, їх учасники не знали історії організації, головних принципів та правил, а на запитання «Хто такий піонер?» відповідали: «Це той, хто носить галстук»³⁴⁵. Секретарі райкомів КП(б)У західних областей УРСР скаржились на нараді у червні 1950 р., що «довгий час не могли вирішити питання

³⁴² Нагірняк М., Лаврецький Р. Політична та ідеологічна боротьба органів Комуністичної партії у процесі утвердження режиму в Західній Україні (1944–1945 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 77.

³⁴³ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 37.

³⁴⁴ Там само. Оп. 3. Спр. 26. Арк. 16.

³⁴⁵ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. Р–3. Оп. 2. Спр. 291. Арк. 167.

про створення комсомольських організацій в зв'язку з тим, що молодь знаходилась під впливом українських буржуазних націоналістів»³⁴⁶.

Учителі, особливо у селі, часто не поділяли завдань щодо утворення піонерської та комсомольської роботи, розуміли, що офіційна пропаганда та реальність разюче контрастують, і намагалися знайти пояснення цим невідповідностям. На засіданні обласного активу працівників народної світи Рівненської області 13 липня 1946 р. секретар обкому ЛКСМУ В. Кустовська зазначала: «Посилаємо в школи секретарів комсомольських організацій, а директори шкіл кажуть – не треба нам. [...] Учителі також не підтримують. Є села і міста де не має ні одної комсомольської організації»³⁴⁷. У Дерманській середній школі Мізоцького району навесні 1950 р. за відмову стати членами ВЛКСМ зі школи виключили 24 учні 8–10-х класів (з формулюванням «за порушення трудової дисципліни» та «як недисципліновані і політично ненадійні»). Коли це не вплинуло, восени 1950 р. розформували весь випускний 10-й клас. Як наслідок, 1951 р. у школі не було випускного класу, окремим з виключених учнів вдалося здобути атестат у райцентрі Мізоцького району»³⁴⁸.

Поряд з систематичним контролем над навчально-виховним процесом, педагогічними кадрами та інтелігенцією сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії, які стали частиною сумнозвісної політики «ждановщини»³⁴⁹. Метою цієї політики у західноукраїнському регіоні було відновлення абсолютного контролю над наукою, освітою, культурою краю.

Керівництво шкіл зобов'язувало педагогів орієнтуватися у своїй роботі на рішення партії та уряду. У постанові міністерства освіти УРСР від 10 липня 1947 р. говорилося про незадовільну роботу обласних відділів освіти в справі підвищення кваліфікації керівних кадрів³⁵⁰. Працівники обласного уряду у Рівному констатували, що окремі вчителі проводять навчально-виховну роботу на неналеж-

³⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 61.

³⁴⁷ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 81–87.

³⁴⁸ Сфімчук Ф. Нариси історії дерманських шкіл: до 400-ліття дерманської школи і друкарні. Дермань : [б. в.], 2002. С. 124.

³⁴⁹ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. С. 55.

³⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 243. Арк. 291.

ному ідейно-політичному рівні³⁵¹. Для виховання вчителів у потрібному для влади руслі та ідеологічної обробки освітян працівники відділів пропаганди та агітації Рівненського обкому, райкомів та міськкомів КП(б)У організовували проведення спеціальних лекцій, семінарів, створювали гуртки для підвищення ідейно-політичного рівня вчителів. Основними темами у роботі таких гуртків були: «Короткий курс історії ВКП(б)», «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», відкориговані біографії В. Леніна та Й. Сталіна, вивчення праць з основ марксизму-ленінізму. До подібних занять мали залучатися усі вчителі.

Надаючи визначальну увагу пропагандистському впливу, радянська влада розпочала жорсткий атеїстичний тиск на населення, намагаючись підпорядкувати світогляд людей винятково одній ідеології – комуністичній³⁵². Водночас проблемою у підвищенні ідейної роботи у школах було те, що багато педагогів відвідували церкву і вірили в Бога. Таких вчителів рекомендувалося звільняти, щоб очистити від них школу, позаяк вони «ніяк не розуміють свого значення в суспільстві»³⁵³.

Секретар Рівненського обкому ЛКСМУ В. Кустовська на нараді освітян звинувачувала вчителів у релігійності, наголошуючи, що радянський вчитель повинен бути матеріалістом. На підтвердження навела приклад, що коли після міжобласного семінару вчителів повезли на озеро, у багатьох з них були натільні хрестики³⁵⁴. Більше того, навіть приїжджі із східних областей вчителі залучалися до релігії³⁵⁵. Місцеве керівництво таку ситуацію пояснювало низьким ідейним рівнем педагогів, недостатнім контролем за навчально-виховною роботою у школах.

Радянська влада застосовувала всі доступні їй методи, щоб тримати контроль над освітянами: нагороди, виплати премій та інші заохочення; виклики на бесіди до керівництва, громадський осуд, звільнення з роботи; звинувачення «ворог народу», ув'язнення та

³⁵¹ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 4.

³⁵² Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки). Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. С. 346.

³⁵³ ДАІФО. Ф. Р–3. Оп. 2. Спр. 129. Арк. 87.

³⁵⁴ ДАРО. Ф. Р–2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 104.

³⁵⁵ Там само. Арк. 113.

вислання у виправно-трудоі табори. В особових справах місцевих вчителів довгі роки, окрім персональних даних, інформації про освіту та педагогічний стаж, різного роду характеристики, існувала графа «чи перебував(ла) на окупованій території». Це клеймо часто ламало кар'єру і життя, було принизливим для людей, які не зі своєї волі жили на окупованій нацистами території.

Для освітнього простору Рівненщини характерними були перевірки та фільтрування педагогічних кадрів, адже влада була занепокоєна перебуванням у школах людей, які не викликали політичної довіри, «замаскованих націоналістів». Унаслідок цього співробітники радянських спецслужб ставили питання про створення у школах власної агентури, позаяк «вороги основний курс беруть на школу»³⁵⁶. Саме на вчительство покладалась провина, що серед місцевої молоді поширені націоналістичні погляди.

На повсякденне життя вчителів області впливала масштабна ідеологічна та збройна боротьба ОУН і УПА за утворення Української самостійної соборної держави (УССД): «тільки власна національна суверенна держава є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану»³⁵⁷.

У роботі серед освітян і учнівської молоді ОУН давала вчителям настанови навчати дітей у національному дусі, проводити уроки української історії, викривати злочини більшовиків, виступала проти вступу учнів до піонерської й комсомольської організацій³⁵⁸. Повстанці переконували, що під гаслами «дружби», «звільнення», «щастя», на практиці більшовицька влада займається насадженням русифікації, а українська національна культура всіляко викорінюється³⁵⁹.

Отже, вчительство опинялося у лещатах протиборства радянської влади і українських повстанців. Це негативно позначалося на системі освіти регіону, породжувало страх та небажання вчителів тут працювати. Реалії місцевого життя змушували освітян робити нелегкий вибір: пристосуватися до панівного ладу, чи йти шляхом

³⁵⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 121.

³⁵⁷ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 52 а. Арк. 1-2.

³⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2979. Арк. 72.

³⁵⁹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 38.

неприйняття системи і конфронтації з нею. Безперечно, обидва варіанти наражали інтелігенцію на небезпеку з боку ворогуючих таборів.

Українські повстанці намагалися контролювати західноукраїнський освітній простір, тримати під контролем шкільне життя, розуміючи, що в школі і під впливом вчителів формуються особистість та світогляд учнів. Звідси гасло: «Рятуйте дух і здоров'я української нації! Рятуймо наше майбутнє!»³⁶⁰. Допоки радянський державний апарат на Рівненщині мав хиткі позиції, особливо в сільській місцевості, націоналісти активно втручалися в діяльність освітніх установ через проведення зібрань та мітингів у школах, відвідування уроків, моніторинг підручників, особистих розмов з дирекцією та вчителями. Під час таких відвідин вчителям забороняли ганьбити українське національне життя, навчати дітей російської мови, прославляти радянських діячів та комуністичний уклад життя. За невиконання інструкцій, ігнорування вказівок повстанці навідувалися в школи, нищили портрети представників уряду, комуністичну символіку, радянські підручники, застосовували до вчителів погрози. Подібні заходи підпільників сприймалися місцевим населенням неоднозначно. Деколи батьки боялися відправляти своїх дітей до школи в інші села чи райцентр, побоюючись звинувачень у сексотстві³⁶¹.

Більшу частину місцевих освітян становили вчителі, направлені на роботу в Рівненську область зі східних областей УРСР чи інших регіонів СРСР. Керівництво ОУН, розглядаючи їх як спільноту, яка потребує ідеологічної обробки з метою залучення на свій бік, наказували своїм представникам: «стежити за діяльністю шкіл [...]. До східняків на селі звертатися як можна ліпше, допомагати їм в національному дусі»³⁶². У праці керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН Петра Федуна-«Полтави» «Хто такі бандерівці та за що вони борються» наголошувалося: «Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити

³⁶⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 14.

³⁶¹ Макаруч С. Побачене, почуте, пережите / за ред. Р. Тарнавського. Київ : Атіка, 2015. С. 57.

³⁶² Нагірняк А., Нагірняк М. Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА з радянським режимом у повоєнні роки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2011. № 693. С. 229.

тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вислужницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу»³⁶³.

Акцентуючи увагу на ролі вчителя у вихованні молоді, керівники підпілля розробили інструкції для вчителів, де пояснювали, на яких засадах потрібно навчати дітей, зауважуючи на важливості протидії сталінській пропаганді. З вчителями, що прибували із східних областей України, підпільники обов'язково проводили виховну бесіду, вимагаючи зосереджуватися винятково на вивченні тієї чи тієї дисципліни і якнайменше «п'яткати про совітів»³⁶⁴. Референтам пропаганди наказувалося активно працювати серед освітян, у жодному разі не нехтувати роботою з ними: «Вимагати від учителів, щоб вони не виховували молодь в російсько-більшовицькому дусі. Якщо вони не можуть виховувати в національному дусі, то в жодному разі не мають права виховувати в більшовицькому»³⁶⁵.

У зв'язку з великим впливом вчителів-східняків та необхідністю пояснити населенню позицію ОУН, українські повстанці видавали спеціальну друковану продукцію. У поширеній серед освітян Рівненщини листівці «До всіх директорів, завідувачів та вчителів» повідомлялося: «Стоїмо за масове навчання молоді в школах. Ми, українські Повстанці допоможемо вчителям в охопленні молоді шкільним навчанням [...]. Разом з тим не дозволимо, щоби в час, коли весь український народ переживає пекло сталінського терору, в час, коли наші брати і батьки голови свої кладуть за знищення більшовицького окупанта, українську молодь примушувано співати про радісне життя та славити оскраженілу більшовицьку банду з лютим катом Сталіним на чолі»³⁶⁶.

Діячі ОУН торкалися освітніх питань також у брошурах «Слово до учителів, братів зо східних областей України», «Вказівки

³⁶³ Федун Петро—«Полтава». Концепція Самостійної України. Твори / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Т. 1. С. 338.

³⁶⁴ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...» С. 521.

³⁶⁵ Стасюк О. Організація українських націоналістів... С. 242–243.

³⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1716. Арк. 4.

українських повстанців батькам щодо виховання дітей», «Лист підпілля ОУН до студентів-українців», «Лист українських революціонерів до комсомольців», «Звернення українських повстанців до юнаків і дівчат»³⁶⁷. Зокрема, у вказівках батькам щодо виховання дітей йшлося: «Дітей шкільного віку навчіть правильного відношення до більшовицької школи. Усвідомте їм, що більшовики, більшовицька школа, вчителі, сама наука є ворожі до українства. Не маючи своєї рідної школи і будучи змушені ходити до ворожої, діти мусять навчитися використовувати більшовицьку школу. Навчання в більшовицькій школі треба засвоювати, більшовицьку пропаганду і виховання відкидати»³⁶⁸. У листівці «Учителі України» закликалося саботувати русифікаторську політику в школах, бо «совітська школа має за мету виховати яничарів – зрадників українського народу»³⁶⁹.

Брошура «Україна в боротьбі протягом 1917–1946 років» акцентувала увагу на визвольних змаганнях українців проти польської, радянської та нацистської окупацій та необхідності продовження боротьби за незалежність України³⁷⁰. Це видання, що відіграло роль свого роду посібника з історії України, широко використовувалося у вишкільній підпільній та серед молоді, яка проживала легально.

Крім брошур і листівок, підпільники розповсюджували практичні та методичні матеріали, навчальні програми для шкіл, наголошуючи, що саме на них мав базуватися навчально-виховний процес. У Дубенському районі Рівненської області поширювалися навчальні програми для 1–4-х класів, які у 1943–1944 рр. призначалися для народних шкіл Дубенського воєнного надрайону. У програмі визначалось, що «українська школа має виховувати шкільну молодь на свідомих своєї національної окремішності, гордості й

³⁶⁷ Реабілітовані історією. Рівненська область / упоряд. А. Жив'юк. Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. Кн. 2. С. 492–502.

³⁶⁸ Там само. С. 498.

³⁶⁹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. Р–342. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 14.

³⁷⁰ Жосан О. Освітня діяльність ОУН-УПА (друга половина 40-х – 50-ті роки). URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/442-osvitnya-diyalnist-oun-upa-druga-polina-40-kh-50-ti-roki> (дата звернення: 28.01.2021).

завдань українських громадян»³⁷¹. Рекомендувалося розвивати в учнів усну і писемну мову, граматику, пам'ять, лічбу, а також формувати мислення на уроках читання, писання, арифметики, малювання та ін.³⁷². Складниками навчальної програми були науки про рідний край, природознавство, географія. З першого до третього класу мав вивчатися предмет «Ми українці», а з четвертого класу запроваджувалася «Історія України» як дисципліна україноцентрична та патріотична³⁷³.

З метою ознайомлення вчителів-східняків з націоналістичною літературою, навчальними програмами, до них навідувались повстанці. У с. Теслугів на Рівненщині у квартири новоприбулих вчителів прийшли підпільники. Відрекомендувавшись, вони, поставили перед вчителями вимогу навчати за національними програмами, «бо, інакше ви не будете тут». У розмові повстанці апелювали до національних почуттів освітян: «Ви ж українці, і мусите працювати за нашими програмами»³⁷⁴. Зазнаючи тиску з обох сторін, боячись переслідувань, вчителі залишили згадану школу. Програми, розроблені повстанцями, не набули широкого застосування, оскільки мали локальний характер з огляду на недостатність ресурсів та можливостей масового розповсюдження. До цього додавався контроль за навчальним процесом з боку радянської влади, формування агентурної мережі в школах та діяльність більшовицьких спецслужб.

Керівництво підпілля, окрім пропагандистських матеріалів, розвивало організаційну мережу на місцях, закладало низові ланки. В інструкціях надрайонним керівникам 1946 р. зверталась увага, з одного боку, на зміцнення низових структур організації, а з іншого, на охоплення роботою і впливом широких верств населення за допомогою станичного і виховника. У документі підкреслювалось, що «станичний – це керівник українців певного села, це міст між ОУН і населенням»³⁷⁵. Завдання станичного полягало у залученні до роботи надійного юнака, за допомогою якого можна було впливати на шкільну та позашкільну молодь села. Також виховники

³⁷¹ ДАРО. Ф. Р–30. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 9.

³⁷² Там само. Арк. 12–13.

³⁷³ Там само. Арк. 16–17.

³⁷⁴ Там само. Ф. Р–400. Оп. 3. Спр. 27. Арк. 7.

³⁷⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2968. Арк. 49.

мали залучати до роботи місцевих вчителів, використовувати їхні педагогічні поради. Наголошуючи на важливості патріотичного, національного виховання, у наказі резюмувалося: «Героями люди не родяться, їх потрібно виховати»³⁷⁶.

Наслідком пропагандистської роботи стало те, що під вплив націоналістичних ідей потрапляли місцеві вчителі. На засіданні колегії Міністерства освіти УРСР 10 вересня 1947 р. міністр освіти Павло Тичина наголошував, що однією з найважливіших хиб у роботі органів народної освіти західних областей є їх «недостатня увага до справи ідейно-політичного виховання і підвищення ділової кваліфікації вчителів шкіл. [...] Недостатня робота з молодими вчителями, учнями, з місцевою інтелігенцією»³⁷⁷. На нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР 1950 р. представник з Рівного заявив: «Більшість вчителів не виправдали довіри. Багато з них, особливо дівчата, хоча і чесно розпочали працювати, але потрапили на вудку до націоналістів. [...] Факти залишаються фактами, що вони ідеологічно оступились, значить від них комуністичного виховання очікувати важко»³⁷⁸.

Документи засвідчують, що агітаційна та пропагандистська діяльність ОУН спочатку отримувала розуміння і підтримку серед місцевої інтелігенції. Певний час, особливо по селах, представники радянської влади не могли утворити мережі піонерських та комсомольських організацій, а вчителі усіляко намагалися уникати політичної складової на уроках у школі. У навчальних закладах Рівненщини утворювалися антирадянські гуртки, молодь читала та поширювала повстанську літературу, створювала підпільні націоналістичні організації. У відповідь більшовики та їхні спецслужби розгорнули повсюдний терор і переслідування, поширювалися арешти та виселення.

У перші повоєнні роки шкільна молодь Рівненщини часто потрапляла у поле зору радянських репресивних структур. У місцевих школах набули поширення індивідуальні таємні або відкриті акції непокори владі. У райцентрі Тучин було засуджено на 5 років таборів ученицю 6 класу Ганну Журомську, у якої було знайдено

³⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2968. Арк. 51.

³⁷⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 243. Арк. 291.

³⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 103.

39 листівок антирадянського змісту³⁷⁹. Ученицю Костопільської середньої школи Марію Банацьку арештували у 1948 р. за звинуваченнями приналежності до ОУН. Підставою стало листування та зустрічі з вояком УПА³⁸⁰. Учня 9 класу Степанської середньої школи Степана Велесика арештували у 1949 р. за написання антирадянських віршів, «наклеп на керівників партії і уряду», зв'язки із підпіллям ОУН³⁸¹. У школяра при обшуку вилучили зошити з віршами та листи, що й було основним доказом на суді. Зокрема, в одному з листів, адресованих школярем ув'язненій сестрі Любі, він писав: «Якби то хоч історія така, яку хочеться вчити, а то Івани Грозні та інше, або про діяльність Карла Маркса, так що тяжка історія [...]»³⁸².

Поширеним явищем стало викриття підпільних шкільних організацій та груп. У травні 1946 р. радянські спецслужби виявили у с. Новомиськ Здолбунівського району юнацький осередок у складі чотирьох учасників та восьми прихильників³⁸³. З 1948 до 1950 р. у середній школі с. Варковичі Дубенського району діяла підпільна «Організація українських націоналістів ім. Є. Коновальця», яка складалась із шістьох учнів³⁸⁴.

Молодіжні підпільні антирадянські організації виникали і в містах. Одну із таких під назвою «Юнаки» складали старшокласники рівненських шкіл № 1 та № 2, загалом дванадцять осіб³⁸⁵. У 1949 р. за активну антирадянську діяльність на користь ОУН, працівники управління МДБ Рівненської області арештували 17 осіб, головним чином учнів торгово-кооперативної та фельдшерсько-акушерської шкіл міста³⁸⁶. Подібні антирадянські групи школярів виникали у багатьох селах та райцентрах Рівненської області: у

³⁷⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне (далі – ГДА СБУ, м. Рівне). Ф. 5(Р). Спр. 9224. Арк. 5.

³⁸⁰ Там само. Спр. 7469. Арк. 2.

³⁸¹ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 4954. Арк. 3.

³⁸² Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 520–522.

³⁸³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2979. Арк. 47–49.

³⁸⁴ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 14748. Т. 1. Арк. 5.

³⁸⁵ Давидюк Р. Репресії проти учнівської молоді Рівненщини у другій половині 40-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2007. № 1. С. 259–265.

³⁸⁶ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 483.

1948 р. було заарештовано підпільників юнацьких організацій сіл Здовбиця, Дядьковичі, райцентру Гоща.

Молодіжна ОУН у Гощанській СШ створена членом проводу ОУН «Одеса», відповідальним за дії у південних районах краю, Святославом (чи Ярославом) Титком («Роман», «Твердий»). Серед основних завдань, поставлених перед організацією С. Титком, секретар обкому КП(б)У Василь Фіалковський називав: збір відомостей розвідувального характеру щодо призивного контингенту, інформації про економічний стан району; встановлення місця проживання партійного і радянського активу; вивчення і розповсюдження антирадянських націоналістичних листівок та літератури; залучення до організації нових учасників³⁸⁷. У доповідній записці М. Хрущову йшлося про те, що до організації належали 7 осіб: керівник Олексій Гордійчук («Остап»), учні 9–10-х класів Гощанської школи Микола Суконник, Микола Наумець, Володимир Юрець, Георгій Карп'юк, а також студенти Неофіт Жигальський та Іван Велігурський. Однак, як можна судити на підставі кримінальних справ, заведених свого часу на учасників цієї молодіжної антирадянської групи, до неї належали щонайменше 12 юнаків і дівчат. Окрім названих, це Олександр Гордійчук, Микола Троцюк, Олена Якобчук, Галина Герасимчук, Петро Романчук³⁸⁸.

Вагомою у долі гощанських хлопців та дівчат видається роль директора школи Івана Кур'ята. Він народився 21 липня 1903 р. у містечку Гоща, закінчив Рівненську російську гімназію, згодом філологічний факультет Варшавського університету. Будучи демобілізованим з радянського війська³⁸⁹, повернувся додому і призначений директором школи саме у часі запеклого протистояння більшовицької влади і націоналістичного підпілля. На цій посаді був покликаний забезпечити вишкіл своїх учнів у дусі комуністичної ідеології. Тому І. Кур'ят мав безпосередньо відповідати за їх «націоналістичне гріхопадіння» як такий, що не догледів і вчасно не виявив антирадянських настроїв та дій у середовищі школярів. У

³⁸⁷ Літопис УПА. Нова серія. Т. 6 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2003. Кн. 3 : 1948. С. 217–218.

³⁸⁸ ДАРО. Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 3890, 3891.

³⁸⁹ Там само. Спр. 3204.

цій ситуації керівник школи обрав собі за найкращий захист тактику очевидного: всі заарештовані школярі на позір були зразковими учнями, просякнутими радянським духом (а це заслуга педагогічного колективу і директора), а виявити їхнє приховане обличчя – то вже справа тих таки спецслужб. Тому характеристики на заарештованих школярів, подані директором І. Кур'ятом до МДБ, були всуціль позитивними. Важко судити напевне, але такий крок керівництва школи можна розцінити не лише як спробу відвести від себе звинувачення у незадовільній виховній роботі, але й як своєрідний акт гуманізму стосовно молодих людей, що потрапили в лещата репресивних структур.

До прикладу, характеристика на Миколу Суконника, засвідчена директором Іваном Кур'ятом у липні 1948 р., гласила: «Син селянина-бідняка. [...] З усіх предметів навчався добре, найкраще знав історію і літературу. Багато начитаний, розвинутий, найбільше цікавився історією та літературою і виявляв бажання вступити на філософський факультет. В школі мав відмінну поведінку і всі доручення виконував старанно. В відзначенні пам'ятних революційних днів виконував роль доповідача. [...] Брав участь в роботі учкому школи. Добре розумів роль і значення комсомолу, але при роз'яснюючій роботі про вступ до комсомольської організації проявляв вагання, пояснюючи це заборонаю з боку батьків»³⁹⁰. Однак попри намагання директора школи показати своїх учнів у вигідному світлі перед владою, всі вони були засуджені до різних, хоч і порівняно «невеликих» (від 5 до 10 років), термінів ув'язнення³⁹¹.

За липень 1949 р. у Рівненській області було ліквідовано три молодіжні організації ОУН та заарештовано 13 їх учасників. Згодом була викрита молодіжна група чисельністю 5 осіб, яка існувала з початку 1948 р. у м. Дубно³⁹² та ін. Таким чином, у післявоєнний період значна частина учнівської молоді Рівненщини проводила досить дієву антирадянську діяльність, намагаючись протиставитись комуністичній пропаганді та допомогти націоналістичному підпіллю, за що була суворо покарана.

³⁹⁰ ДАРО. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 3891. Арк. 12–12 зв.

³⁹¹ Там само. Арк. 373–380.

³⁹² Іщук О. Молодіжні організації ОУН... С. 108–113.

Звіти радянських партійних структур та органів держбезпеки свідчать, що часто учні чинили антирадянські дії під впливом вчителів. Для виявлення антирадянських елементів у школах Рівненщини залучалися партійні та силові структури.

Широкого масштабу набули арешти серед місцевих педагогів, які не поділяли радянської ідеології. Зокрема, Демидівським райвідділом НКВС Рівненської області у вересні-жовтні 1944 р. було заарештовано чотирьох освітян району: Т. Пуцака, В. Антонюк, Т. Ющак та М. Бовчалюка, яких звинувачували у належності до ОУН³⁹³. До ув'язнення педагога працювали в різних установах, зокрема: Тимофій Пуцак був інспектором Демидівського райвно; Віра Антонюк директорувала у середній школі с. Хрінники; Тимофій Ющак працював у Демидівській райконторі зв'язку; Михайло Бовчалюк на момент арешту був безробітним. Об'єднувало всіх цих людей те, що під час окупації вони були шкільними вчителями, а у січні 1944 р. навчалися на спеціальному вишколі ОУН для вчителів. Т. Пуцак представляв районний провід ОУН, мав псевдо «Кислий», провів декілька лекцій для слухачів як викладач³⁹⁴. В. Антонюк звинуватили у отриманні платні від керівництва ОУН та послугоуванні у школі привітанням «Слава Україні!»³⁹⁵.

В обвинувальному висновку молодим людям інкримінувалася зрада батьківщини, антирадянська пропаганда, участь у контрреволюційній націоналістичній організації, те, що вони «працювали учителями в школах банд УПА, де займались вихованням молоді в націоналістичному дусі»³⁹⁶. Хоча це були звичайні сільські вчителі, які в умовах нацистської окупації поділяли ініціативи ОУН щодо організації навчального процесу. 7 квітня 1945 р. Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області усіх було засуджено на 10 років таборів і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна.

Арешт та ув'язнення були важким випробуванням, багатьох ламали як фізично, так і морально. Скажімо, Михайло Бовчалюк помер 30 грудня 1947 р. на засланні. Засуджені подавали численні прохання, у яких просили переглянути їхні справи, знизити терміни

³⁹³ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-13756. Арк. 3.

³⁹⁴ Там само. Арк. 108.

³⁹⁵ Там само. Арк. 148.

³⁹⁶ Там само. Арк. 107.

покарання. В. Антонюк писала, що вимушена була працювати в школі і брати гроші від націоналістів, адже «без роботи з чотирирічною дитиною була приречена на голодну смерть»³⁹⁷. Але такі «дрібниці» не були вагомим аргументом для радянського «правосуддя».

«Зачистка» шкіл Рівненщини від ненадійних елементів з числа педагогів продовжувалась довго. Лише у 1947 р. звільнили вісьмох завідувачів районних відділів освіти³⁹⁸. У Межиріцькому районі впродовж року за співпрацю з ОУН заарештували 17 педагогів³⁹⁹. На закритій нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР, що проходила 8 червня 1950 р., один із місцевих партійних чиновників виявив незадоволення з приводу того, що міністерство присилає неперевірених, на його думку, фахівців: «Із 140 надісланих вчителів у нас 48, до яких не має ніякої політичної довіри»⁴⁰⁰.

Прожити все життя з тавром «ворога народу» довелося вчительці початкової школи с. Пустомити Тучинського району Вірі Пилипей. Ще з юних літ вона мріяла бути вчителькою, дуже любила дітей. У роки нацистської окупації отримала середню спеціальну освіту за фахом вчителя початкових класів. Працювала в декількох сільських школах, де й зблизилась з українськими повстанцями. У 1944 р., за доносом, вперше потрапила до в'язниці НКВС. Через брак доказів молоду вчительку відправили на відбудову Донбасу, подалі від дому. Ешелон, в якому їхали мобілізовані, розбомбили німецькі літаки, частина дівчат втекли, серед них і Віра⁴⁰¹.

Радянські спецслужби шукали втікачок, неодноразово навідувались до батьків дівчини у с. Жорнівка Межиріцького району. Під час одного такого візиту, не знайшовши Віри, працівники НКВС вирішили помститися, вбивши її сестер, 11 і 16 років, та важко по-

³⁹⁷ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П–13756. Арк. 149.

³⁹⁸ ДАРО. Ф. Р–400. Оп. 3. Спр. 190. Арк. 169.

³⁹⁹ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини... С. 65.

⁴⁰⁰ ЦДАГО України. Ф. П–1. Оп. 24. Спр. 213. Арк. 73.

⁴⁰¹ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П–8098; Життя з тавром «ворог народу». URL: https://www.youtube.com/watch?v=tE-42Dfwc_k (дата звернення: 28.01.2021).

ранили матір. Будинок пограбували і підпалили, списавши злочин як інцидент боротьби з «бандитами УПА»⁴⁰².

У 1949 р. вчителька Віра Пилипей разом з іншими вчителями Західної України поїхала на екскурсію у східні області УРСР. Будучи пов'язаною з повстанцями, вона отримала завдання описати свої враження від цієї подорожі і потім передати підпільникам. Подорож справила на Віру гнітюче враження: «В одній Ворошиловградській їдальні, де ми столувалися, нам довелося розмовляти з прибиральницею. Розказувала нам про своє тяжке становище. Чоловік її не повернувся із війни. Троє дітей ходить в школу. Допомоги не дають жодної, ба, навіть наїстися в їдальні не може. За весь час виплакала галоші для дитини в школу, і це така «допомога», про яку нам стільки нарозказували»⁴⁰³. Замість оспіваного радянського щасливого життя, освітяни побачили бідність, голод, русифікацію та партійних чиновників, які навперебій вихваляли комуністичний спосіб життя.

У Києві вчителі зустрічалися з письменниками (О. Гончар, Ю. Яновський, О. Корнійчук, Остап Вишня) та тогочасною політичною елітою (М. Хрущов, Д. Коротченко, Л. Мельников, І. Назаренко). Як зазначала Віра у записах, вони прихильно зустріли прочитаний Остапом Вишнею фейлетон «Зенітка» («дали всі йому гучну овацію») і зустріли мовчанкою фейлетон «Самостійна дірка» («Остап Вишня вповні зрозумів, чому саме не подобався цей фейлетон вчителям із західних областей України»). М. Хрущов у своєму виступі говорив російською, згадував кожен область. Про Рівненську сказав, що ще не виправдала себе, ще чути випадки, що діють «українсько-німецькі націоналісти». І дав настанови вчителям більше працювати із населенням: «Треба, щоб селянин зрозумів, що тільки Радянська влада дасть щасливе життя і краще майбутнє». Характерно, що після повернення із будинку Ради Міністрів увечері екскурсанти читали листівки-звернення до української інтелігенції від УПА, які були передані підпільниками⁴⁰⁴.

⁴⁰² Життя з тавром «ворог народу». URL: https://www.youtube.com/watch?v=tE-42Dfwc_k (дата звернення: 30.01.2021).

⁴⁰³ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П-8098. Арк. 44 (пакет).

⁴⁰⁴ Там само.

Через рік В. Пилипей знову заарештували. Під час чекістської облави в убитого політичного референта Рівненського крайового проводу ОУН Григорія Семенюка («Мручко», «Микола») знайшли її зошит, у якому було докладно описано радянську дійсність під час поїздки: «Хотілося побачити Україну в повному розумінні цього слова: почути культурну і літературну її мову, побачити те радісне і заможне життя, про яке ми стільки наслухалися, побачити таке Дніпро, про яке описував наш поет Т. Г. Шевченко. Та цього ми там не побачили»⁴⁰⁵. Під час слідства В. Пилипей визнала, що розповідь про екскурсію написала вона. Це ж підтвердив висновок експертизи почерків.

5 липня 1950 р. ВТ військ МВС Рівненської області на закритому судовому засіданні визнав Віру Пилипей винною у зраді батьківщини та засудив до 25 років ув'язнення в таборах із конфіскацією майна⁴⁰⁶. Відбувала покарання молода вчителька в Озерлагу – одному з найсуворіших таборів ГУЛАГу. Лише після смерті Сталіна, 13 жовтня 1954 р., В. Пилипей звільнили.

У 1955 р. вона змогла відновитися на навчанні в Острозькому педучилищі і згодом продовжила вчительську працю. Цікаво, що клопотався про продовження її навчання обласний чиновник Бугайов, який звернувся з відповідною запискою до заступника директора педучилища по заочній освіті Прокопа Соколянського: «Направляю до Вас гр. Пилипей, яка колись вчилася на заочному відділі Костопільського педучилища. Розберіться з її документами й зробіть, що можливо для того, щоб вона вчилася. Радився я з Хоменком (завідуючий облвно – *авт.*), який рекомендував направити її до вас»⁴⁰⁷. Зауважимо, що впродовж своєї подальшої педагогічної праці В. Пилипей перебувала під постійним наглядом радянських спецслужб.

Уродженці Західної України весь повоєнний період були головним об'єктом нагляду і переслідувань серед педагогів з боку органів радянської влади. Репресії, однак, не оминули й учителів, прибулих з центральних і південно-східних областей УРСР. За неповними підрахунками, упродовж 1944–1951 рр. у 14-ти районах

⁴⁰⁵ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П–8098. Арк. 44 (пакет).

⁴⁰⁶ Там само.

⁴⁰⁷ ДАРО. Ф. Р–500. Оп. 4. Спр. 565. Арк. 9.

Рівненщини органами НКДБ–МДБ заарештовані і згодом засуджені 24 педагоги – уродженці Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Чернігівської областей (див. табл. 1)⁴⁰⁸. Серед заарештованих бачимо 19 жінок і 5 чоловіків, їх середній вік складав трохи більше 29 років, наймолодша мала 18, найстарші – по 52. Кількість арештів за роками виглядає так: 1944 – 6, 1945 – 3, 1946 – 4, 1948 – 3, 1950 – 6, 1951 – 2. Половина арештованих отримали якнайсуворіші покарання: розстріл – 1, 25 років ув'язнення у таборах – 6, 20 років каторжних робіт – 1, 15 років каторжних робіт – 4. Інші отримали від 5 до 10 років ув'язнення, двоє звільнені з-під арешту, одна здійснила втечу. До 10 років ув'язнення Військовий трибунал військ НКВС Рівненської області у 1945 р. засудив навіть завідувача Межиріцького районного відділу народної освіти Олександра Гнатюка⁴⁰⁹.

Одна із ув'язнених – Надія Ковалько – добивалась пізніше звільнення з табору. В листі на ім'я голови Президії ВР СРСР К. Ворошилова, визнаючи свою провину щодо зв'язків з підпіллям ОУН, вона висловила міркування, що їм з чоловіком краще було б втекти із Західної України, щоб уникнути кари чи то з одного, чи з іншого боку. Чоловік Н. Ковалько працював директором школи, внаслідок нервового перенапруження у нього стався психічний зрив, що призвів до смерті у Львівській психіатричній лікарні в 1949 р. Водночас Н. Ковалько констатувала: «Я мала б незаконний виїзд без довідок, оскільки мене відрядили на три роки, я втратила б право на стаж, за який я мала грошову винагороду»⁴¹⁰. Зауважимо, що ставлення Н. Ковалько до радянської влади, очевидно, було негативним, оскільки у 1938 р. розстріляли її батька, а ще раніше засудили брата⁴¹¹.

⁴⁰⁸ Таблиця складена на основі архівно-кримінальних справ репресованих осіб: ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4(Р). Спр. 6603; Ф. 5(Р). Спр. П–5571, П–5597, П–6273, П–6462, П–6482, П–7151, П–8963, П–9526, П–10327, П–11261, П–11558, П–12241, П–12423, П–13280, П–13470, П–13517; ДАРО. Ф. Р–2771. Оп. 2. Спр. 1963, 2178, 3753, 4565, 5817.

⁴⁰⁹ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. П–6102.

⁴¹⁰ Там само. Ф. 5(Р). Спр. П–13470, контрольно-наглядова справа.

⁴¹¹ Там само. Арк. 130.

Таблиця 1. Учителі-«східняки», репресовані за антирадянську діяльність на Рівненщині

Прізвище, ім'я, по-батькові	Час, місце народження	Освіта	Місце роботи	Час арешту, обвинувачення	Покарання	Подальша доля
Шовтан Микола Лук'янович	1894, Вишнівчик, Чемеровецький, Кам'янець-Подільська	педучилище	Богдашів, Здолбунівський	04.04.1944, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	28.12.1944, ВТ НКВС, розстріл, 06.01.1945, ВК ВС СРСР, 20 р. кр	звільн. 12.05.1956, реабіл. 25.08.1992
Хміль Надія Андріївна	1923, Григорівка, Авдієвський, Сталінська	учителський технікум	Осова, Дубровицький	18.05.1944, ст. 54-1а, 54-11	06.07.1944, втеча з-під арешту	справу припинено 12.09.1995
Сюкало Марія Миколаївна	1921, Козацьке, Звенигородський, Київська	учителські курси	Крилів, Корецький	27.05.1944, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	19.04.1945, ВТ НКВС, 15 р. кр	звільн. 02.09.1955, реабіл. 16.12.1991
Селесько Надія Дмитрівна	1912, Омельник, Кременчуцький, Полтавська	педінститут	Торговиця, Острожецький	24.06.1944, ст. 54-1а, 54-11	31.08.1944, ВМП – розстріл	вирок виконано 15.11.1944, реабіл. 31.03.1993
Годованюк Костянтин Павлович	1892, Улянівка, Житомирський Житомирська	?	Кунин, Мізоцький	25.09.1944, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	08.01.1945, ВТ НКВС, 15 р. кр, 23.07.1946, ВК ВС СРСР, 10 р. ВТТ	звільн. 25.09.1954, реабіл. 31.01.1993

Откидач Ганна Василівна	1922, Митченки, Батуринський, Чернігівська	10 кл.	Осницьк, Клесівський	04.12.1944, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	14-15.02.1945, ВТ Ковельськ. залізниці, 15 р. кр	померла 06.03.1950, Озерлаг, реабіл. 22.06.1993
Кочерга Тетяна Григорівна	22.06.1924, Мліїв, Городищенський, Київська	учительські курси	Крилів, Корецький	01.05.1945, ст. 54-1а, 54-11	20.08.1945, ВТ НКВС, 10 р. ВТТ, 07.10.1953, ВК ВС СРСР, вирок скасовано	звільн. 01.07.1954, реабіл. 10.02.1993
Голубовська Євгенія Агапіїна	1893, Луковиці, Немирівський, Вінницька	?	Працоки, Дубровицький	05.05.1945, ст. 54-1а, 54-11	29.08.1945, ВТ НКВС, 10 р. ВТТ	померла 28.08.1948, реабіл. 30.07.1993
Венгровська Марія Артемівна	1918, Попівка Ротмистрівський, Київська	Середня педагогічна	Улянівка, Млинівський	06.05.1945, ст. 54-1а, 54-11	29.05.1945, УНКДБ, справу припинено	звільн. 29.05.1945
Юрпольська Надія Іванівна	1921, Романівна, Тальнівський, Київська	Середня педагогічна	Стара Мощаниця, Мізоцький	17.01.1946, ст. 54-1а, 54-11, ст. 2 Указу	30.03.1946, ВТ МВС, 15 р. кр	померла 15.11.1946, Норильлаг, реабіл. 21.04.1993
Дрижак Тамара Леонідівна	1928, Червона Кам'янка, Олек- сандрійський, Кіровоградська	?	Русивель, Гощанський	23.02.1946, ст. 54-1а, 54-11	19.04.1946, ВТ 13 армії, 10 р. ВТТ	звільн. 06.09.1954, реабіл. 17.11.1994

Ващук Іван Кузьмович	1916, Дебальцеве, Криворізький, Дніпропетровська	?	Теслугів, Козинський	21.07.1946, ст. 54-1а, 54-11	30.06.1947, ВТ МВС, 10 р. ВТТ	звільн. 18.09.1953, реабіл. 26.11.1992
Коваленко Марія Михайлівна	1925, Хотівля, Городнянський, Чернігівська	педучилище	Корост, Степанський	04.11.1946, ст. 20-54-1а	30.04.1948, УМДБ, справу припинено	звільн. 30.04.1948
Кудрик Марта Федорівна	1922, Королівщина, Талалаївський, Сумська	10 кл.	Волиця Збитинська, Дубенський	23.03.1948, ст. 54-1а, 54-11	25.05.1948, ВТ МВС, 25 р. ВТТ	звільн. 28.04.1956, реабіл. 31.12.1991
Смоляга Ганна Федорівна	1922, Білики Кобеляцький, Полтавська	учительський інститут	Ільпінь, Рівненський	19.08.1948, ст. 20-54-1а	11.12.1948, ОН МДБ, 10 р. ВТТ	звільн. 22.05.1956, реабіл. 11.04.990
Горпинюк Марія Никифорівна	1922, Сокілець, Миньківецький, Кам'янець- Подільська	педучилище	Малушка, Березнівський	23.08.1948, ст. 54-4, 54-12	15.06.1949, ОН МДБ, 5 р. ВТТ	реабіл. 14.02.1990
Житомирець Микола Сидорович	21.09.1923, Великий Браталів, Любарський, Житомирська	учительський інститут	Листвин, Дубенський	11.02.1950, ст. 54-10 ч. 2, 54-2	26.04.1950, облсуд, 25 р. ВТТ, 02.03.1956, СК ВС УРСР, 10 р. ВТТ	звільн. 16.08.1956, реабіл. 25.09.1991
Пономаренко Олександра Данилівна	1922, Веселий, Буринський, Сумська	педтехнікум	Підцурків, Здолбунівський	25.05.1950, ст. 54-1а, 54-11	12.08.1950, ВТ МВС, 25 р. ВТТ, 09.12.1955, ВТ ПрикВО, 5 р. ВТТ	звільн. 20.12.1955, реабіл. 22.10.1991

Крюк Катерина Давидівна	1925, Бровкові, Ново-миргородський Кіровоградська	педтехнікум	Новосілки, Здолбунівський	29.05.1950, ст. 54-12	12.08.1950, ВТ МВС, 10 р. ВТТ, 16.07.1952, ВТ МДБ, 2 р. ВТТ	звільн. 26.07.1952, реабіл. 22.10.1991
Перестюк Дмитро Онуфрійович	1923, Плоска, Берездівський, Кам'янець-Подільська	педучилище	Бриків, Корецький	12.06.1950, ст. 54-10 ч. 1	22.08.1950, облсуд, 10 р. ВТТ	звільн. 23.04.1956, реабіл. 26.06.1992
Ковалько Наталія Омелянівна	1906, Тимофіївка, Краснопільський, Сумська	інститут соціального виховання	Дермань Друга, Мізоцький	14.07.1950, ст. 54-1а, 54-11	30.12.1950, ВТ МВС, 25 р. ВТТ	звільн. 18.07.1956, реабіл. 23.07.1993
Нетреба-Стецюк Тетяна Петрівна	1924, Півці, Кагарлицький, Київська	Середня педагогічна	Смордва, Млинівський	11.08.1950, ст. 54-1а, 54-11	09.11.1950, ВТ МВС, 25 р. ВТТ	звільн. 07.05.1956, реабіл. 21.01.1992
Голяницька Віра Купріянівна	26.11.1918, Ново-Миропіль, Дзержинський Житомирська	Середня педагогічна	Козлин, Олександрійський	16.02.1951, ст. 54-1а, 54-11	27.07.1951, ВТ МДБ, 25 р. ВТТ, 08.12.1954, ВТ ЗакВО, 10 р. ВТТ	звільн. 08.01.1955, реабіл. 19.02.1992
Голяницька Лідія Купріянівна	1927, Ново-Миропіль, Дзержинський Житомирська	Середня педагогічна	Малий Житин, Олександрійський	06.04.1951, ст. 54-1а, 54-11	14.06.1951, ВТ МВС, 10 р. ВТТ, 08.12.1954, ВТ ЗакВО, відбутий термін	звільн. 08.01.1955, реабіл. 19.02.1992

Про покарання у 1946 р. іншої вчительки – 18-річної Тамари Дрижак, яка працювала у с. Русивель Гощанського району – повідомляв, виданий підпіллям у тому ж році журнал «Інформатор». У виданні зазначалось, що арештовано та засуджено «вчительку родом зі східних українських земель, що вчителювала в с. Русивлі, р-н Гоща, за співання революційних пісень»⁴¹².

Згаданий «Інформатор» містив розділ «Шкільництво», де проаналізована шкільна мережа на теренах Рівненщини («школи переважно початкові та неповносередні»), стан забезпечення шкіл учительськими кадрами («переважно це молодь, що закінчила середню, неповносередню, а то й початкову школу та педагогічні курси, більшість учителів зі східних українських земель»). Вказано, що вчителі із запізненням та затримкою отримували за свою працю 300–600 крб, чого навіть на селі не вистачало на прохарчування, не кажучи за інші потреби; школи не були забезпечені приладдям, книжками («користуються підручниками, виданими в 1938 р.»), зошитами («їх учні купують на базарі по спекулятивних цінах»). Влада залучала педагогів до збирання позики та поставок державі, до передвиборчої кампанії, їх вербували як агентів органів МВС і МДБ, вимагали від них організації піонерських загонів і комсомольських осередків⁴¹³. Публікація в «Інформаторі» демонструє, наскільки уважно і зацікавлено ставилось українське підпілля до справ шкільництва.

Подиву гідна історія учителя з с. Листвин Дубенського району Миколи Житомирця. У 1942–1945 рр. він як остарбайтер перебував у Німеччині, 1945–1947 рр. – служив в Червоній армії, після чого навчався у вчительському інституті. У жовтні 1949 р. М. Житомирець був прийнятий на посаду вчителя математики і фізики, а вже 11 лютого 1950 р. заарештований Дубенським райвідділом МДБ.

Директор школи Н. Фіщенко свідчила під час розгляду справи свого підлеглого: «Я доручила Житомирцю проводити політзаняття з вчителями, на одному з політзанять ним була прочитана лекція з національного питання. Під час лекції я задала йому питання: «Чи є в теперішній час національно-визвольний рух і де?» На задане питання Житомирець відповів, що національно-визвольний рух є у

⁴¹² Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2. С. 304.

⁴¹³ Там само. С. 303–305.

нас, в Радянському Союзі, як, наприклад, бандерівський рух, де вони борються за своє національне визволення. Я старалась розувірити його в тому, що це неправильне розуміння, але Житомирець залишився при своїй думці»⁴¹⁴.

М. Житомирець відмовився передплачувати «сталінські» газети, заявивши, що «в більшовицьких газетах правди нема», натомість заходив до директорки школи слухати радіопередачі з Америки, при чому «завжди нервував, коли ці передачі глушилися»⁴¹⁵. Він також не бажав йти агітувати селян за вступ до колгоспу, оскільки вважав, що коли вони це зроблять, «то через рік помруть з голоду»⁴¹⁶.

Учителька А. Івженко повідомила, що «при розучуванні вірша «Про багатий Сталінський урожай» Житомирець висловився: весь хліб віддали державі, а самі лишилися голодні». Зайшовши якомсь на квартиру до А. Івженко, він попросив для прочитання томи Леніна і Сталіна, заявивши: «Для того, щоб бити ворога, потрібно його вивчити»⁴¹⁷.

Відомості, які містить архівно-кримінальна справа М. Житомирця, освітлюють настрої значної, на наше переконання, частини вчительства. Не підлягає сумніву, що сформувались вони у вчителів на підставі альтернативного щодо радянського (у випадку Житомирця – оstarбайтерського) життєвого досвіду, водночас черпались, як бачимо, з альтернативних інформаційних джерел (радіопередачі з Америки). Зауважимо, що програма радіостанції «Голос Америки» українською мовою вперше прозвучала з Нью-Йорка 12 грудня 1949 р. Трансляція її передач на Україну здійснювалась з території Західної Європи на частотах, близьких до Львівської радіостанції, тому вони добре прослуховувались, про що сигналізував до ЦК КПУ завідувач відділом пропаганди і агітації Рівненського обкому компартії Бербенець⁴¹⁸.

⁴¹⁴ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5(Р). Спр. 5571. Арк. 172.

⁴¹⁵ Там само. Арк. 172.

⁴¹⁶ Там само. Арк. 173.

⁴¹⁷ Там само. Арк. 173.

⁴¹⁸ Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне : ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. С. 156–158.

Відтак закономірно, що у повоєнний час систематично практикувалися міністерські перевірки ідеологічно-політичної роботи освітніх установ, створювалися спеціальні комісії, до складу яких, крім партійних діячів, входили представники каральних структур. За результатами однієї з таких перевірок впродовж 1949/1950 н. р. із 46 822 вчителів західних областей УРСР вимагалось замінити 1 529, у тому числі за зв'язки з ОУН – 617, «зкомпроментованих» – 141, «куркулів» – 59, за релігійними мотивами – 84, за іншу діяльність – 628⁴¹⁹.

Масштабна ідеологічно-виховна робота, колективізація та репресії привели до зміцнення радянської влади та згортання повстанської боротьби. На межі 1940–1950-х рр. освітяни Рівненської області поступово припиняють активний опір режимові, подекуди зберігаючи пасивні форми боротьби – ігнорування пропаганди, аполітичність, інертність у громадській роботі, самоізоляцію.

З поверненням у 1944 р. більшовицької влади на Рівненщині утверджується радянська система шкільництва. Серед її компонентів – відбудова та розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів, поновлення матеріально-технічної бази, подолання дефіциту педагогічних кадрів, запровадження загальних радянських освітніх стандартів. Повоєнне формування освітньої системи відбувалося в умовах зламу традиційно усталеного в краї способу життя та зумовленого цим протистоянням між комуністичним режимом та українськими національними силами, які представляли ОУН та УПА. Ця ситуація впливала на повсякденне життя вчителів, які не лише потерпали від важких матеріально-побутових умов, але й опинилися в епіцентрі безкомпромісної боротьби двох ідеологій.

Встановлення тотального контролю радянської влади за шкільництвом і безпосередньо за педагогічними кадрами та намагання українського підпілля залучити вчительство на свій бік спричинили двосторонній тиск на вчителів і, як наслідок, переслідування, з боку як більшовиків, так і українських повстанців.

*Руслана Давидюк,
Андрій Жив'юк,
Володимир Старжець*

⁴¹⁹ Сушик І. Волинь повоєнна... С. 164.

Scientific publication

**Everyday Life of the Population
of the Western Lands of Ukraine
in the First Postwar Years
(1944–1953)**

Literary editor – G. Shestakova

Technical editor – T. Shutova

Layout – N. Kovalchuk

Cover design – A. Yudashkina

Editing English texts – T. Lazutkina

Publishing house "Liha-Pres"
9 Kastelivka str., Lviv, 79012, Ukraine
44 Lubicka str., Toruń, 87-100, Poland

Printed by the publishing house "Liha-Pres"
Passed for printing: May 26, 2021.
A run of 150 copies.